

DIONIZY KOSIŃSKI

STRUKTURA ZASIEDLENIA DORZECZA ORLI WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU

(Streszczenie referatu wygłoszonego na zebraniu naukowym Pracowni
Wczesnośredniowiecznej Zakładu Archeologii Wielkopolski IHKM PAN
w Poznaniu w dniu 12 IV 1981 r.)

W referacie przedstawiono przemiany zasiedlenia w okresie od VI-XIII wieku w dorzeczu Orli, na obszarze ok. 2000 km². Osią obszaru jest Orla, prawy dopływ Baryczy, która z kolei stanowi jego granicę południową. Od wschodu zamyka go Czarna Woda, również dopływ Baryczy, od zachodu linia Wąsosz — Rydzyna, od północy Rów Polski oraz linia wyznaczona miejscowościami: Krobia, Pogorzela i Koźminem. Historycznie analizowany obszar jest częścią pogranicza wielkopolsko-śląskiego. Fizjograficznie dzieli się na dwie strefy: południową, obejmującą część doliny Baryczy z Kotlinami Odolanowską i Żmigrodzką, w owym czasie znacznie podmokłą, usianą wydmami, oraz północną — wyżynną, pociętą dolinami cieków wodnych. Przy ich większym zagęszczeniu krajobraz z płaskiego staje się lekko falisty. W części południowej dominują gleby próchniczne, dolinne oraz piaszczyste, w części północnej gleby gliniaste.

Podstawę analizy stanowi 416 stanowisk archeologicznych, zebranych z materiałów publikowanych i archiwalnych, uzupełnionych badaniami własnymi autora. Uwzględniono też przeprowadzone do końca 1980 roku badania w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (rejon ujścia Orli, dolina Baryczy między Sułowem a Miliczem, rejon Kobylina, Starego Grodu i Sulmierzyc). Zweryfikowano chronologię stanowisk z wyjątkiem tych, z których materiały były niedostępne. Metryki grodzisk oparto w części wielkopolskiej na badaniach sondażowych, w dwu przypadkach na wykopaliskowych, połączonych z badaniami zaplecza, w części śląskiej — na badaniach wykopaliskowych (w dwu przypadkach) oraz powierzchniowych.

Analizowano takie kwestie, jak: wielkość osad i skupisk osadniczych, stosunek punktów osadniczych do elementów środowiska naturalnego, rozmieszczenie skupisk osadniczych.

Analiza wykazała, że w starszych fazach występowały jedynie mniejsze osiedla — do 1,5 ha, w fazach młodszych obserwuje się większe zróżnicowanie wielkości osad — od 0,1 do 8 ha. Podstawową formą osadniczą w fazach starszych było skupisko złożone częstokroć z kilku stanowisk o wyraźnych śladach zasiedlenia (określonych jako osady bądź osady przypuszczalne). Były to skupiska osadnicze najniższego rzędu. W fazie B pojawiają się na badanym obszarze pierwsze grody, jednakże zarówno w tej fazie, jak i w fazie C przeważają nadal skupiska osadnicze bez grodów. Dopiero w fazie D (2 poł. X-1 poł. XI w.) 48% skupisk osadniczych to skupiska z grodami. W wyjątkowych przypadkach grodziskom tej fazy nie towarzyszą osady otwarte (brak dokładniejszych badań). Również w następnej fazie (E) znaczny procent stanowią skupiska z grodami. Owe najmniejsze skupiska składają się na zespoły osadnicze wyższego rzędu, które oddzielone są od siebie często obszarami nie zasiedlonymi.

W początkowej fazie wczesnego średniowiecza (A) na analizowanym obszarze notujemy jedynie stanowiska na peryferii południowej i południowo-wschodniej (skupisko w Czeladzi Wielkiej i pojedyncze stanowiska w Miliczu i nad Czarną wodą). W fazie następnej (B) te najstarsze skupiska powiększają się, tworząc częściowo skupiska wyższego rzędu. W tej fazie kolonizacja obejmuje również środkowy bieg Orli oraz jej górne dorzecze (pojedyncze stanowiska i mały zespół

w górnym biegu Czarnej Wody) oraz dolinę Rowu Polskiego (dwa grodziska). W fazie C zasiedlenie koncentruje się zasadniczo wzdłuż Orli, Baryczy, Rowu Polskiego i Czarnej Wody, a więc największych cieków analizowanego terytorium. Stanowiska usytuowane w większej od nich odległości są nieliczne. Jednocześnie zanikają stanowiska w górnym biegu Orli. Maksimum zasiedlenia analizowanego obszaru przypada na fazę D (znacznym wzrost liczby stanowisk i skupisk, trzykrotny wzrost liczby grodzisk). Kolonizacją zostają objęte obszary leżące wzdłuż mniejszych cieków wodnych, czasami dziś niewidocznych. W fazie E obserwujemy załamanie się zasiedlenia. Uchwycenie jego rozmiarów, jak i ponownego procesu wzrostu osadnictwa jest dziś utrudnione, wymaga bowiem precyzyjniejszego podziału fazy E na dwie podfazy, co możliwe jest dotąd w ograniczonym zakresie. W tej fazie brak jest punktów osadniczych w obszarze międzyrzecza Orli i Baryczy, z wyjątkiem obszaru ujścia Orli i jej górnego biegu. Zasiedlony jest też teren dolnego i górnego biegu Czarnej Wody.

Układ osadnictwa w fazie D, wyznaczony przez grodziska i otaczające je zespoły osad, jest bardzo charakterystyczny. Tworzą one zwarty system układający się równoleżnikowo, przy czym pas północny jest szczególnie regularny, ciągnąc się wzdłuż Rowu Polskiego i dalej w kierunku wschodnim. Mniej jednolite są pasy środkowy i południowy nadbarycki. Grodziska oddalone są od siebie średnio o 8 km, zatem obszar kontrolowany przez jeden gród wynosił ok. 50 km². Istnieją przesłanki, że sieć grodów fazy D należałoby w paru przypadkach uzupełnić. Cały ten system zanika wraz z końcem fazy D. Grody w fazie następnej (E) powstają przeważnie na nowych miejscach, wiążąc się wyraźniej ze szlakami komunikacyjnymi.

Z analizy map wynika, że najtrwalej były okupowane tereny zasiedlone już w starszych fazach wczesnego średniowiecza. Regiony, w których osadnictwo pojawia się w fazie A bądź B, eksploatowane są następnie z reguły przez całe wczesne średniowiecze (z wyjątkiem jednego regionu, który ulega likwidacji z końcem fazy D). Zespoły wyższego rzędu, wykształcone w starszych fazach, nie ulegają zasadniczym przemieszczeniom. Charakterystyczne jest zjawisko poprzedzania łatwiej uchwytnych śladów zasiedlenia w postaci osad czy grodzisk trudniej zauważalnymi śladami penetracji. Jedynie zespoły osadnicze, które powstają w fazie D, w większości przypadków zanikają z końcem tej fazy.

Interpretacja zaobserwowanych prawidłowości będzie przedmiotem dalszych rozważań autora.